

Hulpverlening aan bedeelden, cliënten, klanten

Aan het begin van de jaren zestig waren er in Nederland zo'n 10.000 particuliere hulpverleningsinstellingen. Er waren instellingen die al voor de Tweede Wereldoorlog waren opgericht, maar ook een groot aantal nieuwe. De reeds voor de oorlog ingezette specialisering zette zich door.

De maatschappelijke hulpverlening was aan het einde van de jaren tachtig in drie soorten onder te verdelen. De eerste vorm was het maatschappelijk werk: het bedrijfsmaatschappelijk werk, het maatschappelijk werk verbonden aan bijvoorbeeld Gemeentelijke Sociale Diensten (opvolgers van de burgerlijke armbesturen in de gemeenten) en het algemeen maatschappelijk werk. Deze laatste hield zich bezig met de opvang van mensen die om verschillende redenen in moeilijkheden zaten, zoals zwervers, alcoholisten, alleenstaande moeders en mensen met gezinsproblemen.

De tweede soort hulpverlening was het 'opbouwwerk', de club- en buurthuizen en in het algemeen de vorming en ontwikkeling van het individu - de opvolgers van instellingen zoals 't Nut en Ons Huis, en het Jeugdwerk. De derde soort hulpverlening was de Kinderbescherming. Bij het maatschappelijk werk en de kindbescherming bestond er ook nog een onderscheid tussen opvang in tehuizen en opvangcentra (intramuraal) en de hulp die daarbuiten werd gegeven.

De organisatie van al deze verschillende instellingen probeerde men door middel van koepelorganisaties enigszins te regelen. Op basis van geloofs- en levensovertuiging waren er al landelijke koepels, maar ook voor de verschillende soorten hulpverlening werden lokale, regionale en landelijke organisaties opgezet (een aantal bestond al voor de oorlog). Dé organisatie voor het maatschappelijk werk was de MVAW, vanaf 1954 genaamd de Nationale Raad voor het Maatschappelijk Werk. De aanvankelijke doelstelling was de coördinatie van het werk. Met de toenemende overheidsbemoediging probeerde men tevens als verbindingsorgaan tussen de instellingen en de overheid op te treden. Dit ging echter zeer moeizaam, enerzijds omdat de instellingen te strak vasthielden aan hun onafhankelijkheid en anderzijds omdat de overheid zelf steeds vaker de coördinerende functie wilde overnemen.

Als belangrijkste vernieuwend element in de individuele hulpverlening uit deze periode moet een nieuwe methode worden genoemd. Na de oorlog was er door uitwisseling van personen met en literatuur uit Amerika, grote aandacht voor de methode van het 'social casework' ontstaan. Deze nieuwe methode paste in de algemene veranderingen die zich in de hulpverlening voltrokken: de professionalisering en de grotere aandacht voor de individuele achtergronden van de hulpbehoevende. Marie Kamphuis was een van de mensen die in Amerika met het 'social casework' kennis maakte en zij heeft, onder andere door middel van haar artikelen, over dit onderwerp een grote rol in de verspreiding van deze methode in Nederland gespeeld. Het casework vroeg een uitgebreidere opleiding van de hulpverlener, omdat kennis van de psychologie, ervaring en begeleiding (supervisie) hierbij vereist waren.

De belangrijkste uitgangspunten van deze methode waren:

- eerbied voor de menselijke persoonlijkheid;
- erkenning van het feit, dat eenzelfde ervaring of gebeurtenis voor verschillende mensen een verschillende betekenis kan hebben;
- aanvaarding van de cliënt (nieuwe term voor arme, bedeede of verpleegde) zoals hij is, de hulpverlener moet zich onthouden van het opdringen van een beslissing of keuze aan de cliënt;
- inschakelen van de cliënt bij het zoeken naar oplossingen, hem tot medewerker maken, hem vertrouwen schenken (geen inlichtingen vragen zonder zijn voorkennis);
- controle van de caseworker over zijn eigen gevoelens (onderdrukking van antipathie en verkeerd gebruik van autoriteit);
- het werken van de caseworker in georganiseerd verband.

Er bestonden aanvankelijk, vooral in confessionele kringen, grote bezwaren tegen deze methode. Het belangrijkste argument was, dat door de zakelijke en individuele aanpak de godsdienstige beïnvloeding geringer zou worden. Kamphuis vond dat evangeliseren niet de taak van de maatschappelijk was. In de confessionele hulpverlening was het maatschappelijk werk een verlengstuk van het pastorale werk. De hulpverlener deed zijn taak uit christelijke naastenliefde en om de hulpbehoevende voor de kerk te bewaren. Bovendien had de kerk grote moeite met de toepassing van psychologie (Freud) in de casework methode. Freud gold als de grote ontkenner van alles wat met godsdienst te maken had.

Ook de bestuurders van maatschappelijke instellingen maakten bezwaar tegen deze professionalisering. Zij zagen het maatschappelijk werk én de maatschappelijk werker als een verlengstuk van henzelf en ze beseften dat zij door toepassing van de casework methode buiten spel gezet zouden worden, omdat het werk veel meer opleiding en inzet vereiste. Dat de methode toch al vrij snel algemeen gehanteerd werd, had te maken met het enthousiasme van de werkers en de behoefte aan vernieuwing. De nieuwe methode onderstreepte de metamorfose van de hulpverlener als degene die op paternalistische wijze en op basis van liefdadigheid zijn werk deed, naar de professionele hulpverlener die het individu in zijn waarde liet. Hulp was een recht en niet een gunst.

De professionalisering van de hulpverlening werd bekroond met de opstelling van een beroepscode in 1962. Daarmee werd na een lange strijd bereikt, dat maatschappelijk werkers zich aan regels moeten houden (onder andere de privacy van de cliënt moeten waarborgen), een opleiding moeten hebben en recht hebben op een redelijke betaling. Dat wil niet zeggen dat het gedaan was met de vrijwilligers maar ook voor hen kwamen er cursussen en opleidingen. Het grootste deel van het werk werd echter door beroepskrachten gedaan. Zij waren onderdeel van de grootste groep van de beroepsbevolking, namelijk die die werkzaam is in de dienstensector.

Vanaf de jaren zestig kwam er vanuit de overheid meer behoefte aan sturing van het welzijnswerk om greep te kunnen houden op de sterk uitdijende en versplinterde hulpverlening en binnen het maatschappelijk werk ontstond, onder invloed van de sociale veranderingen, hevige kritiek op de doelstellingen ervan. Deze twee ontwikkelingen hebben een tegengestelde uitwerking gehad. Anderzijds was er een aanvankelijk geloof in de maakbaarheid van de samenleving en het mogelijke welzijn van het individu in de maatschappij. Aan de andere kant werd het beeld van het maatschappelijk werk aangetast door de ontkenning binnen de welzijnswereld van de mogelijkheid of zelfs de wenselijkheid van deze maakbaarheid. Het uiteindelijke gevolg was, dat er grote twijfel over de functie van het maatschappelijk werk voor het individu en de samenleving ontstond. Dit, gevoegd bij een economische recessie aan het begin van de jaren tachtig, maakte van het welzijnswerk een sluitpost van de overheidsbegroting.

Na de oorlog was de invloed van de overheid op het maatschappelijke leven enorm toegenomen. De negatieve gevolgen van de industrialisatie werden opgevangen door een stelsel van sociale voorzieningen dat sinds die tijd niet wezenlijk veranderd is. De aanpak van problemen van immateriële aard werd uitgevoerd door een uitgebreid netwerk van particuliere hulpverleningsinstellingen, die aan het begin van de jaren zeventig voor 100% door de overheid werden gesubsidieerd. In 1964 werd het ministerie van Maatschappelijk Werk omgedoopt tot het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (en in 1982 opgevolgd door dat van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur). Welzijn werd het centrale begrip, de overheid achtte zich verantwoordelijk voor het welzijn van haar burgers. In toenemende mate ontstond er behoefte aan invulling van dit begrip. Daartoe werd aan het begin van de jaren zeventig een nieuwe weten-schappelijke studierichting ingericht: Sociale Pedagogiek werd Andragologie. Deze wetenschapstak zou het ambachtelijke maatschappelijk werk moeten voorzien van een meer wetenschappelijk verantwoorde basis. Voor die tijd werd de wetenschappelijke fundering geleverd door Sociologie, Pedagogiek en Psychologie. De oprichting van een eigen studierichting mag wel gezien worden als het hoogtepunt van politieke en maatschappelijke waardering voor het welzijnswerk.

De overheid wilde inmiddels meer dan alleen het betalen van de rekening. Minister Klompé kwam in 1970 met een Memorandum, waarin een wettelijke basis voor de financiering van het maatschappelijk werk gelegd werd. Hoofddoelstelling van de overheid was de bevordering van de doelmatigheid van het particulier initiatief. Gedurende de jaren zeventig en tachtig werden verschillende pogingen gedaan om deze wettelijke regeling tot stand te brengen, dit gebeurde echter pas in 1987 met de Welzijnswet. De invloed van de overheid werd wel steeds groter, waarbij het beleid gericht was op coördinatie, democratisering en decentralisering, in die volgorde in tijd, afhankelijk van de politieke kleur van de minister voor Maatschappelijk Werk. De democratisering werd door linkse politici (in de periode 1973-1977: Van Doorn, Politieke Partij Radicalen, en Meijer, Partij van de Arbeid) voorgestaan. Deze wens valt samen met de ontwikkelingen in de samenleving en het welzijnswerk aan het eind van de jaren zestig en in de jaren zeventig.

De economische en sociale ontwikkelingen in Nederland vanaf begin jaren zestig (volledige werkgelegenheid, grotere welvaart, consumentisme,

ontkerkelijking en ontzuiling, democratisering en maatschappijkritiek en individualisering) hebben grote invloed gehad op het maatschappelijk werk. Waren in de jaren vijftig en zestig de opvang en aanpassing van mensen die in de knel kwamen en het opheffen van grote verschillen tussen arm en rijk dé uitgangspunten van het maatschappelijk werk, in de jaren zeventig ging men ernstig aan deze doelstellingen twijfelen. Ten eerste vroeg men zich af met welk recht de hulpverlener enerzijds de norm stelde en anderzijds de hulpbehoevende probeerde aan te passen aan deze norm. In de tweede plaats kreeg men (ook onder invloed van nieuwe methoden zoals het 'social casework') meer aandacht voor de inbreng van de hulpbehoevende bij de hulpverlening. Ten derde stelde men ook de democratisering binnen de instellingen aan de orde, waarbij de werkers meer inbreng eisten ten koste van de besturen, een ontwikkeling die al door de professionalisering was ingezet. Als laatste en belangrijkste verandering moet genoemd worden de onder invloed van de tijdgeest opkomende eis tot aanpassing van de doelstelling van het maatschappelijk werk. In plaats van te zoeken naar de oplossing voor de problemen bij de cliënten, zou men zich beter kunnen bezighouden met de verandering van de samenleving die de problemen creëerde. Deze ontwikkelingen brachten een alternatief hulpverleningscircuit op gang. De bestaande instellingen probeerden zich aan de nieuwe ontwikkelingen aan te passen, maar voor sommige gingen deze veranderingen niet ver genoeg. Op alle gebieden van de hulpverlening kwamen er alternatieve instanties, waarbij sociale actie centraal stond. De cliënten moesten bewust gemaakt worden van het feit dat de oorzaak van hun problemen niet bij hen lag, maar in de maatschappij.

Dit alles mondde uit in wat men de crisis van het welzijnswerk noemt. Men realiseerde zich dat enerzijds het aantal cliënten niet afnam, maar toenam en anderzijds dat een aantal cliënten ook steeds weer terugkwam (draaideurklanten). Het proces dat onder de welzijnswerkers gaande was, is wel omschreven als navelstaren. Er bestond grote twijfel over de vraag of de wijze van hulpverlenen wel goed was en of hulp verlenen überhaupt wel mocht. Zowel naar binnen als naar buiten werd het beeld van de hulpverlener als probleemoplosser fundamenteel aangetast. Dit uitte zich in een afname van het aantal studenten aan sociale academies en in de grote uitval van professionele hulpverleners uit het welzijnswerk. Het gemiddelde aantal jaren

dat een hulpverlener ook daadwerkelijk als hulpverlener werkzaam is, schijnt vijftien te zijn.

Gevoegd bij de economische crisis en de bezuinigingen van de overheid aan het begin van de jaren tachtig, betekende dit een ommekeer in de ontwikkelingen die in de jaren zestig en zeventig waren ingezet. De overheid meende niet alleen uit economische motieven op het welzijnswerk te moeten bezuinigen. Rationalisering van de organisatie van het welzijnswerk door fusies en reorganisaties, decentralisatie van de taak van de overheid en terugkeer naar de zorgzame samenleving werden dé doelstellingen van het ministerie van WVC. Dit hangt samen met een maatschappelijke verandering in de richting van een groter individualisme.

De Nederlandse bevolking is sinds de jaren zestig door de ontkerkelijking en ontzuiling, door de veranderingen binnen het gezin en door het ontstaan van de consumptiemaatschappij minder gemakkelijk in te delen in groepen en categorieën. De basis waarop de organisatie van het welzijnswerk was ontstaan, verdween vrij snel. Hulp op basis van geloofs- of levensovertuiging werd niet langer relevant geacht. Door fusies probeerde men de hulp efficiënter te organiseren. Daarnaast was het de overtuiging van de overheid, in de persoon van de minister van WVC, E. Brinkman, dat hulp verleend moest worden op het niveau van burenhulp. De overheid moest zich niet zelf met de hulpverlening bezighouden, maar die overlaten aan het particulier initiatief en het liefst aan vrijwilligers. In de Welzijnswet van 1987 heette het:

'Onze minister, de provinciale- en de gemeentebesturen houden bij hun beleidsvorming zoveel mogelijk rekening met de pluriformiteit van de samenleving en bevorderen daarbij, met inachtneming van waarborgen voor deugdelijkheid, doelmatigheid en democratisch functioneren, eigen initiatief en verantwoordelijkheid van de burgers (art. 6).

Dit betekent in de praktijk dat de gemeente- en provinciale besturen de particuliere instellingen subsidiëren en deze instellingen voeren het werk deugdelijk, doelmatig en democratisch uit.'

Door deze ontwikkelingen en de uitholling van de besturen van de hulpverleningsinstellingen (via professionalisering en democratisering), was het voor veel instellingen zeer moeilijk om zich in de jaren tachtig staande te houden. De laatste ontwikkeling was de professionalisering van deze besturen. De bestuurders moesten managers worden en de instellingen ondernemingen;

het aanbod van de hulp moest aan de vraag worden aangepast. De bedeede was via cliënt, klant geworden.

Literatuur

- Berger, J.A., *Van Armezorg tot Werklozenzorg*, (Amsterdam 1936)
- Bosch, B. van den, H. Ebbing en D. Rigter, *Hulp na Onderzoek*, (Noordeloos 1994)
- Bosch, B. van den en D. Rigter, 'De geordende samenleving - De Nederlandse variant van de verzorgingsstaat.' in: H. Bas, H. Schmal (red.), *Nederland in de twintigste eeuw*, (Hilversum 1995)
- Brink, J.R.M. van den, *Zoeken naar de heilstaat. Opbouw, neergang en perspectief van de Nederlandse welvaartsstaat*, (Amsterdam/Brussel 1984)
- Dam, J.C. van, e.a., *Honderd jaar Armenwet 1854-1954. Maatschappelijke zorg in historisch perspectief*, (Alphen aan den Rijn 1955)
- Dam, J.C. van, 'Schets van zestig jaar burgerlijke armenzorg (1854-1914)', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.), *Aspecten van het sociale leven in Breda na 1850*, (Tilburg 1965), pp. 101-123
- Dam J.C. van, 'De periode van mei 1940 tot heden', in: J.C. van Dam, *Honderd jaar Armenwet*, (Alphen aan den Rijn 1955), pp. 191-264
- Dekker, J.J.H., *Straffen, redden en opvoeden*, (Assen/Maastricht 1985)
- Dercksen, A.M.M. en L. Verplancken, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland 1914-1970*, (Meppel 1987)
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, *De arme en het maatschappelijk welzijn in historisch perspectief*, (z.p. 1961)
- Fuchs, J.M., *Ik zal doen wat in mijn vermogen is. Honderd jaar Amsterdamse liefdadigheid*, (Amsterdam 1971)
- Fuchs, J.M., *Opvangen en opvoeden. Lutherse wezenzorg in Amsterdam 1878-1978*, (Amsterdam 1978)
- Galesloot, H. en M. Schrevel, *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog*, (Amsterdam z.t.)
- Gelder, B. van en A. Zijp, 'De burger als andragoog, een geschiedenis van 125 jaar welzijnswerk', *Tijdschrift voor Agologie (TvA)*, 7(1978), pp. 216-227
- Goedmakers, J.P.J., 'De periode van 1854 tot 1912', in : J.C. van Dam, *Honderd jaren armenwet*, (Alphen aan den Rijn 1955), pp. 67-149
- Hermans, H., *De Raad voor de Kinderbescherming*, (Zwolle 1984).
- Hohe, B.J., 'Social-casework als verwetenschappelijkte variant van een omvattende strategie; een aanvulling op Michielse', *TvA*, 13(1984), pp. 311-315
- Honing, G.H., *De vreedzame strijd*, (Amsterdam z.j.)
- Hoppe, P.M. van, 'Een kwarteeuw burgerlijke, kerkelijke en particuliere

- armenzorg (1915-1940)', in: H.F.J.M van den Eerenbeemt (red.), *Aspecten van het sociale leven in Breda na 1850*, (Tilburg 1965), pp. 32-49
- Hueting, E., *Voortgang zonder samenhang. Deel II, de permanente herstructurering in het welzijnswerk*, (Tilburg 1989)
 - Jonge, J.A., 'Het economische leven in Nederland 1895-1914', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 12 (Haarlem 1977), pp. 249-284
 - Kamphuis, M., *Kijken in de spiegel van het verleden; veertig jaar avonturen in en om welzijnsland*, (z.p. 1986)
 - Karsten, L., 'Historische andragologie en maatschappijgeschiedenis', *TvA*, 13(1984), pp. 6-19
 - Kloek, E., *Gezinshistorici over vrouwen. Een overzicht van het werk van gezinshistorici en de betekenis daarvan voor de vrouwengeschiedenis*, (Amsterdam 1981)
 - Kruithof, B., J. Noordman, P. de Rooy (red.), *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs*, (Nijmegen 1981)
 - Lans, J. van der, 'Besturen in de jaren '90: werk voor vaklui', *Tijdschrift voor de sociale sector*, (1989) 4, pp. 12-17
 - Liagre Böhl, H. de en G. Meershoek (red.), *De bevrijding van Amsterdam. Een strijd om macht en moraal*, (Zwolle 1989)
 - Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, (Amsterdam 1982)
 - Loo, L.F. van, 'Den arme gegeven...' *Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland, 1784-1965*, (Amsterdam 1981)
 - Michielse, H.C.M., *De burger als andragoog. Een geschiedenis van 125 jaar welzijnswerk*, (Amsterdam 1977)
 - Michielse, H.C.M., 'Individualisering en levenssamenhang; over de stand van het historisch onderzoek in de andragologie', *TvA*, 13(1984), pp. 20-48
 - Michielse, H.C.M., 'Over andragologie als beschavingsarbeid', *TvA*, 16(1987), pp. 350-357
 - Michielse, H.C.M., 'Welvaart, welzijn en geluk. Geschiedenis van de andragogische praktijken na 1945', *IWA Rapport 14*, (z.p., z.j.)
 - Michielse, H.C.M., *Welzijn & discipline. Van tuchthuis tot psychotherapie*, (Amsterdam 1989)
 - Mijnhardt, W.W. en A.J. Wichers, (red.), *Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief. Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, (Edam 1984)
 - Moltzer, M.J.A., *Maatschappelijk werk*, (Den Haag 1948).
 - Nagel, W.H., *Het werkschuwe tuig*, (Alphen aan den Rijn 1977)

- Ney, R., *Voortgang zonder samenhang. Deel I, De organisatie van het maatschappelijk werk*, (Zutphen 1989)
- Nijenhuis, H., 'Andragogie als instrument van de heersende macht?', *TvA*, 5(1976), pp. 347-352
- Nijenhuis, H., 'Historie als legitimering: een reactie', *TvA*, 11(1982), pp. 312-317
- Nijenhuis, H., 'Historische andragologie - schakel in de emancipatorische andragologie?', *TvA*, 10(1981)2, pp. 84-96
- Nijenhuis, H. 'Honderd jaar Agoog', *TvA*, 17(1988), pp. 85-99
- Nijenhuis, H., 'De verhouding overheid-particulier initiatief - een historische schets', *TVA*, 7(1978)3, pp. 131-146.
- Nijenhuis, H., *Volksopvoeding tussen elite en massa*, (Meppel/Amsterdam 1981)
- Nijenhuis, H., *Werk in de schaduw. Club- en buurthuizen in Nederland, 1892-1970*, (Utrecht 1987)
- Nijenhuis, H., 'Zoeken naar een praktische theorie: een geschiedenis van de andragologie in Nederland', *TVA*, 14(1985)1, pp. 5-26
- Noordam, N.F., 'Krijgen de andragogische wetenschappen er een historische dimensie bij of juist niet?', *TvA*, 5(1976), pp. 347-352
- Noordman, J., 'Pedagogische ideeëngeschiedenis', in: B. Kruithof, J. Noordman, P. de Rooy (red.), *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs*, (Nijmegen 1982), pp. 139-155
- Notten, A.L.T., 'Professionalisering op krediet', *TvA*, 17 (1988), pp. 29-45
- Notten, A.L.T., 'Het Nut tussen beschavingsoffensief en de nadagen van de verzorgingsstaat', in: W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers, *Om het algemeen volksgeluk*, (Edam 1984), pp. 338-353
- Regt, A. de, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid: ontwikkelingen in Nederland 1870-1940*, (Meppel 1984)
- Rigter, D., 'Werken met particuliere archieven', *Archievenblad*, 105(2001)6
- Rigter, D., *Stichting 'De Drie Lichten' vijftig jaar*, (Amsterdam 2000)
- Rigter, D., E.A.M. van den Bosch, R.J. van der Veen en A.C. Hemerijck, *Tussen sociale wil en werkelijkheid. Een geschiedenis van het beleid van het ministerie van Sociale Zaken*, (Den Haag 1995)
- Rigter, D., *In het spoor van Jonker. Geschiedenis van de Vereniging Hulp voor Onbehuisden 1945-1974*, (Amsterdam 1992)
- Rigter, D., 'Eene dringende noodzakelijkheid'. *Geschiedenis van de*

- Vereniging Hulp voor Onbehuisden 1904-1945*, (Amsterdam 1990)
- Röling, H.Q., 'Gezinsgeschiedenis en gezinsideologie', in: B. Kruithof, J. Noordman, P. de Rooy, *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs*, (Nijmegen 1981), pp. 37-65
 - Rooy, P. de, 'Armenzorg in Nederland', in: B. Kruithof, J. Noordman, P. de Rooy, *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs*, (Nijmegen 1981), pp. 96-104
 - Rooy, P. de, 'Jeugdbeweging in Nederland', in: B. Kruithof, J. Noordman, P. de Rooy, *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs*, (Nijmegen 1981), pp. 127-138
 - Rooy, P. de, 'Kinderbescherming in Nederland', in: B. Kruithof, J. Noordman, P. de Rooy, *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs*, (Nijmegen 1981), pp. 105-126
 - Rooy, P. de, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding*, (Amsterdam 1978).
 - Stuurman, S., *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat*, (Nijmegen 1983)
 - Swaan, A. de, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*, (Amsterdam 1989)
 - Tjeenk-Willink, M., en A. Treurniet, 'Voortgang en samenhang', in: J.M. Broekman (red.), *Maatschappelijk werk. Krachten, Terreinen, Methoden*, (Assen 1964), pp. 2-40
 - Traas, M., 'Een poging tot een historisch-materialistische analyse van de andragologie', *TvA*, 5(1976), pp. 290-306
 - Valk, L. van der, *Van pauperzorg tot bestaanszekerheid. Armenzorg in Nederland 1912-1965*, (Delft 1986)
 - Vries, J. de, 'De periode van 1912 tot 1940', in: J.C. van Dam, *Honderd jaren Armenwet*, (Alphen aan den Rijn 1955), pp. 150-189
 - Welvaart en welzijn; Toelichting op de begroting van het Ministerie van Maatschappelijk werk 1963', in: J.M. Broekman (red.), *Maatschappelijk Werk. Krachten, Terreinen, Methoden*, (Assen 1964), pp. 40-81
 - Wersch, P. van, *Democratisering van het bestuur van non-profit instellingen*, (Alphen aan den Rijn 1979)
 - Wilterdink, N., 'Norbert Elias en onze beschaving', in: B. Kruithof, J. Noordman, P. de Rooy, *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs*, (Nijmegen 1981), pp. 13-22